

SPIRA VERONIKA

**A bulgakovi etika és „teológia” néhány vonása
A Mester és Margaritában
különös tekintettel Kantra, Bergyajevre és Dantéra**

*Előadás. Elhangzott:
A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem
Tanárképző Kara Orosz nyelvi és irodalom Tanszéke
Mihail Bulgakov-konferenciáján 1991. március 13-án.
(Szöveggondozás: 2008.)*

1. (A nietzschei morálfilozófia keresztény továbbgondolása Bergyajev paradox etikájában. A totalitarizmus kihívása Bulgakov értékfelfogásában.)

A Mester és Margarita értékrendszere, etikai struktúrája két egymással ellentétes irányultságú morálfilozófián alapszik. Az egyik egy emancipatorikus, nyitott, Nietzsche utáni etika (bergyajevi), a másik zárt, a törvényt, a kategorikus imperativusz érvényét rehabilitáló felfogás (kanti), amely egyes elemeiben még a skolasztikusok hierarchikus értékvilágát is megidézi (Szent Tamás-i, dantei).

Miért volt szüksége Bulgakovnak arra, hogy a századvégen már meghaladottnak tekintett kanti etikát rehabilitálja (nem is szólva a Szent Tamás-iról), szembe helyezkedve a modern etikai gondolkodás meghatározó irányzataival, köztük a rá más vonatkozásban nagy hatással bíró Bergyajevvel is? Ennek nem Bulgakov konzervativizmusa az oka. Az első világháborút megelőző fél század morálfilozófiáját Nietzsche nyomán elsősorban az értékek újraértékelése, az abszolútumok relativizálása, a hamis bálványok ledöntése, az egyén felszabadítása foglalkoztatta, míg Bulgakov A Mester és Margaritában a század olyan új problémájára keresi a választ, amely először a 30-as években jelentkezett. Nevezetesen arra, mi szabhat gátat az éppen akkor totálissá váló hatalomnak, mi vethet véget uralmának. Válasza az lesz, hogy földi erő, szabad, alkotó ember, krisztusi szeretet és megbocsátás erre nem képes, csupán a Büntetés és Bosszú isteni princípiuma. Ez pedig fogalmi nyelvre lefordítva nem mást jelent, mint a törvény, a normatív etikák, a kanti kategorikus imperativusz rehabilitálását. Ez az oka tehát annak, hogy Bulgakov nemcsak a kanti etikához, de még a skolasztika zárt értékrendszeréhez is részben visszanyúl.

Bergyajev problematikája ettől lényegesen eltér. Ő ugyan megtapasztalta és elemezte is az orosz kommunizmus természetrajzát (Bergyajev 1959.), vallásfilozófiájában és etikájában (*О назначении человека. Опыт парадоксальной этики* Bergyajev 1931.) nem foglalkozik a hatalom problematikájával, inkább visszatér a dosztojevszkiji, nietzschei kérdésfelvetéshez: melyek az individualitásában kiteljesedő ember (emberiség)

megváltásának lehetőségeit kutatja. Nietzschevel szemben bizonyítani törekszik, hogy nem a kereszténységgel radikálisan szakítva, hanem ellenkezőleg, csupán egy újraértelmezett keresztény teológia és etika jegyében valósulhat meg az új ember, az Übermensch, a megújult, dekadencia utáni világ. Míg tehát Bulgakov azon töpreng, hogy mi lesz az emberrel, Istennel, a kereszténység és az egyetemes európai humanizmus értékeivel a totális hatalom küszöbön álló végső győzelme után, Bergyajev etikájának és filozófiájának egész problematikája pretotalitárius, sőt tulajdonképpen századeleji ihletésű. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a kortárs európai filozófiával ne lett volna szinkronban. Heidegger, Max Scheler, N. Hartmann legfrissebb műveire is reflektál művében.

Ez a motiváció-különbség Bergyajev és Bulgakov között azonban szinte csak a Kanthoz és a törvény etikájához való viszonyukat teszi ellentétessé, egyebekben A Mester és Margarita szerzője inkább inspiráló, sem mint elvetendő eszmékre talál Bergyajev művében, melyeket tovább gondolva regénye szerves részévé emel.

2. (A bergyajevi paradox etika főbb fogalmai és etapjai) Bergyajev paradox etikájában újraértelmezi a kereszténység legfőbb fogalmait: Istent, a Szentháromságot, Krisztust, az embert, a bűnbeesést, a Jót és a Rosszat, Isten Országát. Legfőbb értéké a századelő igazi gyermekeként a kreativitást emeli, Istenben is mindenekelőtt a Teremtőt, a legtökéletesebb alkotóművészt látja. Ez a gondolata az 1916-ban elkészült könyvében a Смысль творчества-ban fogalmazódik meg először. Az ember, akit Isten a maga képmására alkotott, Bergyajev szerint akkor istenülhet, ha a benne élő isteni eredetű teremtő ösztönre hallgat, és a többi ösztönét is alkotóerővé szublimálja. Az alkotás, a teremtés a bergyajevi etika csúcsa, amelyet a törvény és a megváltás etikája előz meg. Bár az orosz filozófus e három fokozat között nem tételez időbeli egymásutániságot, s azt sem állítja, hogy az egyik kioltaná a másik érvényét, mégis értékhierarchiát állít fel köztük.

Az első fokozat a törvény etikája, amely az Ószövetség, Mózes, a skolasztikusok, a „negatív teológia” és Kant etikáját jelenti. Ezt a fokozatot Bergyajev úgy jellemzi, mint amely az embert, az egyest alárendeli az általánosnak, a rajta kívülállónak, ezért alapvetően méltatlan az individuumaiban kiteljesedő emberiséghez. Ennek ellenére Bergyajev nem vonja kétségbe a törvény pozitív szerepét az egyén jogainak biztosításában.

A bergyajevi paradox etika második fokozata a megváltás etikája, maga Krisztus és az Evangéliumok. Értelmezése szerint Krisztus és nyomán az Újszövetség hajtja végre a legradikálisabban a nietzschei „értékek újraértékelését”, amikor szembe száll a törvénnyel, nem ismer tisztátalanokat, elutasítja a normatív etika képviselőit, a farizeusokat, a szegényt a gazdag elé, a bűnöst a tiszta elé helyezi. A Jó hír, Isten Országának eljövetele egyúttal megváltást is jelent a törvénytől. Isten Országát ugyanis Bergyajev a nietzschei „túl jón s rosszon” állapot alapján írja le, vagyis az etikán és minden törvényen, normán túli harmónia eljöveteleként értelmezi. Isten Országának az ellentéte a Nagy Inkvizítor, az Antikrisztus Országá, ahol az abszolút jó diktatúrája valósul

meg. Az emberre erőszakolt jó az egyént az erény automatájává változtatja, mert morál nem létezik szabadság nélkül.

A bergyajevi paradox etika legmagasabb fokát azonban nem Krisztus és a kegyelem, hanem a kreativitás jelenti. Az istenülő ember, az átértelmezett Übermensch nem Krisztusban ölt testet, hanem a Teremtő Isten képére formált, a szabadságban és a kreativitásban kiteljesedő emberben. Az ember az alkotás által menekülhet meg tépettségétől, hasadtságától, rossz ösztönei béklyójából. A démoni erők csak alkotás közben alakulhatnak át teremtő erővé. Az egyén egoizmusa fölé emelkedik, mások javára munkálkodik, miközben maradéktalanul manifesztálhatja egyediségét is. Alkotása közben megszűnik a negatív harc a gonosszal, felváltja azt az értékteremtés. A meghaladott jó és rossz helyébe a szép lép, amelyből kreatív energia sugárzik. A kreativitás nem egyesek privilégiuma, hanem az emberé a prófétától a kézművesig.

3. (Bulgakov és a bergyajevi paradox etika kulcsfogalmai)

3.1. (A kreativitás) Bulgakov értékfelfogása sok ponton követi a bergyajevi koncepciót, de számos elemében eltér tőle. A kreativitást, az alkotást és a benne megvalósuló szabadságot Bulgakov is a legfőbb értékek közé emeli, de nem választja el egymástól az Atya és a Fiú megváltását, mint Bergyajev teszi. Jesua Bulgakovnál nem csupán a szeretet és megbocsátás etikájának megtestesülése, hanem igazi intellektuel, aki világértelmezésével, a megváltás titkának feltárásával maga is a szabadságban kiteljesedő kreativitás letéteményese. Így lehetséges, hogy Bulgakov Krisztus-alakja több, mint Bergyajevé. Egyesíti magában a megváltás és a kreativitás etikáját, s egyúttal ő az igazi Übermensch is, aki túllépve jón s rosszon megteremti magában, aminek az eljövételét hirdeti: Isten Országát. Alakjából a szereteten és a kegyelmen túl ezért sugárzik az okosság és a bergyajevi szép is.

Bulgakov felfogása abban is eltér az orosz filozófusétól, hogy minden értéket, így a Jesua alakjában megtestesülő értékeket sem statikusan, hanem a lefokozódás, az értékvesztés folyamatában ábrázolja. Ez a különbség abból fakad, hogy Bulgakovot a totális hatalom győzelmének létfilozófiai, történelemfilozófiai, antropológiai, teológiai és etikai következményei foglalkoztatják, míg Bergyajev kérdésfelvetése időtlen, az individuumból kiinduló, keresztény egzisztencialista. A Mester és Margarita struktúrájának ezért a meghatározó eleme az időszembesítés, a Kezdet (Jeruzsálem) és a Vég (Moszkva) oppozíciója. Jesua a Kezdet idősíkján megjelenő példa, akinek késői, moszkvai alteregói már csak halvány visszfényei alakjának. Így a Mester már sem a megbocsátás, sem a kreativitás fokát tekintve nem azonos értékű Jesua teljességével. Műve már csak részben újat teremtés, nagyobb részben mitikus „visszaemlékezés”, amely Jesua alakjának minden korábbi evangéliumnál pontosabb rekonstrukciója („Előre tudtam! Ó, én mindent előre tudtam” Bulgakov i.m.180.l. A fordítás azonban nem pontos, az „előre” ugyanis félreérthetővé teszi a Mester gondolatát: „O, как я угодил! O, как я все угодил.” Bulgakov 1988. 131.l.). A megállíthatatlan lefokozódás folyamata a moszkvai fejezetek gogoli narrátorában érhető tetten leginkább. Ő már nem is

nevezhető a Mester hasonmásának, inkább karikatúrájának, hiszen még a közelmúlt eseményeit sem képes értelmezni és összefüggően elbeszélni. A két regény két elbeszélője nem is különbözhetne jobban egymástól, mint ők ketten: az intuíció vezette Mester, aki kétezer év távlatából hitelesebben rekonstruálja Jesua alakját és tanításait, mint bárki korábban, és a Moszkva-regény narrátora, aki komikusan mindent összezavar.

3.2. (Az Antikrisztus Országá, a Nagy Inkvizítor) Bulgakov a legkevésbé abban ért egyet Bergyajevvel, hogy a személyiség istenülésének, a kreativitásban való kiteljesedésnek egyedül filozófiai, teológiai akadályai lehetnek. (Bergyajev a böhmei Ungrund értelmezését többször is vizsgálódása középpontjába állította, elemézve Isten és a Teremtés viszonyát, a kreativitás és szabadság eredetét. Böhme ezek forrását az Ungrundban jelölte meg v.ö. Bergyajev 1930., 1931.). Bulgakov számára az emberi törekvések útjában mindenekelőtt és mindenekfölött a hatalom áll, amely Bulgakov világmodelljében a korábbi teológiák Gonoszának helyébe lép, s bergyajevi fogalmakkal élve, az új „teokrácia” birodalmát, a Nagy Inkvizítor Országát teremti meg a Földön. Bergyajev teokráciának az olyan társadalmakat nevezi, ahol a törvény helyébe a kegyelem, vagy még inkább a kegy lép. „Az a társadalom, amely kegyelemre alapoz törvény helyett, despotikus társadalom” – írja az orosz filozófus, és hozzáteszi, ilyen az orosz kommunizmus is (Bergyajev 1959.i.m. 100-101. l.) A regényben a moszkvai idősik felel meg a Nagy Inkvizítor, avagy az Antikrisztus Országának. A bergyajevi értelemben vett „jó” terrorja, amely megszünteti a morált, mert felszámolja az egyén szabadságát.

Arra, hogy Bulgakov valóban bergyajevi fogalmakban gondolkodik, miközben a körülötte kiépülő totális diktatúra felvetette új léthelyzet miatt tovább is gondolja azokat, Berlioz alakja a legjobb példa. Ő az a nagy hatalmú folyóirat szerkesztő, aki arról akar eposzt írni Ivan Hontalannal, hogy Jézus nem is létezett. A bergyajevi fogalmakkal élve ő a modern teokrácia főideológusa, Jézus legfőbb ellensége, Kajafás moszkvai alakváltozata. Nagy Inkvizítornak pedig két aspektusból tekinthető. Egyrészt a dosztojevskiji értelemben: ő annak a főpapnak modern változata, aki Ivan Karamazov látomásában a saját eszméi forrásával fordul szembe, amikor Krisztust megtagadja, még máglyára is küldené, ha nem távozna önként. De vajon állíthatjuk-e azt, hogy Jesua Berlioz eszméinek ősforrása? A regény második fejezetének tanúsága szerint igen. Ugyanis Jesua itt az evangéliumoktól eltérően az állam elhalásának első prófétájának bizonyul:

„Kifaggatott, mi a véleményem az államhatalomról. (...) Többek között azt mondtam neki, hogy minden hatalom erőszakot tesz az embereken, és eljövend az idő, amikor nem lesz sem császár, sem semmiféle más központi hatalom. Az emberiség az igazság és a méltányosság birodalmába jut, ahol már semmiféle hatalomra nem lesz szükség.” (Bulgakov i.m. 2. fejezet. 38.l.)

Tudjuk, hogy az állam elhalásának eszméje a kommunizmus egyik alaptétele. Ez a szándékos anakronizmus azt nyomatékosítja, hogy Bulgakov Renan nyomán Jesuát az első igazi forradalmárnak ábrázolja, sőt, Renanon is túltéve a kommunista forradalmár archetípusává avatja. Ahogy Dosztojevszkijnél az intézményesült egyháznak fölöslegessé, sőt zavaróvá válik Jézus alakja, könnyen máglyára is küldenék, mint eretneket, úgy válik Jesua ellenséggé a kommunista Moszkvában, akinek a létezését is tagadni kell. Hiszen a megvalósuló kommunizmusban az állam ahelyett, hogy fokozatosan elhalna, ahogy meg van írva, éppen ellenkezőleg, a modern történelemben példátlan módon megerősödik. A Nagy Inkvizitor új hasonmásának, Berlioznak semmi szüksége olyan ige hirdetőre, aki őt az eszme és a megvalósulás ellentétére emlékezteti. Így nem csoda, hogy Berlioz még azt is tagadja, hogy ilyen személy valaha is létezett.

A regényben számos utalást találunk arra is, hogy Berlioz a bergyajevi értelemben vett Antikrisztus. Azon az éjszakán, amikor levágja a fejét a villamos, tizenkét tanítványa várja a TÖMEGÍR-ben, de az „utolsó vacsora” elmarad. A 23. fejezet szimbólumai pedig azt sugallják, hogy Berliozt ellen-Keresztelő Szent Jánosként is értelmezhetjük, aki Krisztus soha el nem jövetelét hirdeti. Levágott feje egy tálon várja a bál éjszakáján Woland ítéletét.

4. (Kant rehabilitálása. A Büntetés és a Bosszú) Bulgakov értékrendszerébe e ponton, Bergyajevtől eltérően belép egy új princípium. Mivel az író a teokrácia uralmának megtörését, az Antikrisztus országlásának végét várja, nem elégedhet meg Bergyajev humanista, szeretetteljes, szomorkodó Teremtőjével és szelíd, kreatív megbocsátó Jézusával. Ők egy más, egy boldogabb kor látomásai. Nem az volt a rendeltetésük, hogy elbirjanak a korlátlan földi hatalommal. Bulgakov mégsem tekinti őket elavult eszmények hordozóinak, ellenkezőleg, őket helyezi értékrendszere csúcsára, de rákényszerül arra, hogy melléjük rendeljen egy másik, a maga korára szabott megváltót, olyat, aki képes a bukásra ítélt jók megvédelmezésére. Ez a másik Megváltó Woland, akit Bulgakov egy új evangélium hőisévé avat. A regény ugyanis két evangéliumot tartalmaz, a Mesterét, amelynek hőse Jesua (a Lévi Máték torzításától megtisztított igazi Krisztus), és a moszkvai fejezetek gogoli narrátoráét, amelynek hőse Woland. E két ellentétes és mégis összetartozó részből áll Bulgakov kettős evangéliuma: A Mester és Margarita. A Mesteré jeleníti meg az értékhierarchia csúcsát, a „legyen” síkját. Ez a Jó hír a bergyajevi ihletésű Jesua üzenete a Megbocsátásról, a kreativitásról és a szeretetről. A másik, a komikus elbeszélő evangéliuma, amely a hatalom fogságába esettek számára üzen megváltást, nyújt vigaszt és reményt a Büntetés és a Bosszú jegyében.

Az új Megváltó Bulgakov legeretnekebb, legblaszfémikusabb, és a szakirodalom tanúsága szerint a legenigmatikusabb teremtménye. Ez részben a figura labirintusszerű felépítésével, részben a „teokrázia”, a mítoszvegyítés szokatlan mértékével magyarázható. Woland ugyanis egyszerre a középkori népkönyvek feketemágusa, Faustja, de egyben ő Mephisztó is, a Sátán (gondoljunk a regény mottójára). Számos vonásában ő a Szodomára lesújtó Jehova, aki kegyetlenül elbánik a bűnösökkel, és csak az igazaknak, Lótnak és feleségének kegyelmez. De ő a Dies Irae igazságtevő Krisztusa is, az, aki a

bűnösöket örök kárhozatra ítéli, és nem az, aki megváltást hoz az igazaknak. Mágus, ördög, Isten, Krisztus – valóban blaszfémikusnak tűnhet ez a mítoszvegyítés, mégsem az. E félelmetes, meghökkentő, fenséges, groteszk, fölényesen okos, hideg, ironikus és igazságos figura, aki a legfőbb bűnt, a hatalom képviselőjét és kiszolgálását engesztelhetetlenül bünteti, a judeo-keresztény kultúrkör számos figurájának alakjában megjelenített Bosszuló Isteni Princípium, aki könyörtelenül számon kéri a törvényt, a kanti erkölcsi törvények szerinti életet.

Alakjának ezt az értelmezését erősíti már a regény felütése is. Woland Moszkvába érkezve azonnal egy Kantról folyó vitába elegyedik Berliozzal a Patriarsije Prudin:

„– Engedjenek meg még egy kérdést – folytatta most az idegen, némi izgatott töprengés után.

– Mit kezdünk Isten létének bizonyítékaival, amelynek száma köztudomásúan: öt?

Berlioz elnézően, sajnálkozva mosolygott:

– Ajjaj! Egyik bizonyíték sem ér semmit, az emberiség ezeket réges-régen a lomtárba tette. Elvégre önnek is el kell ismernie, hogy józan ész határain belül (в облацму пазыма – a magyar fordítás nem elég pontos) isten létét semmivel sem lehet bizonyítani.

– Brávó! – kiáltott fel az idegen. Brávó! Ön teljes egészében megismétli a nyughatatlan vén Immanuel véleményét erről a kérdéstről. De most jön az igazi kuriózum: az öreg előbb megdöntötte mind az öt bizonyítékot, és aztán mintegy magamagából csúfot űzve ő maga felállított egy hatodikat.” (Bulgakov i.m. 16.l.)

Ez a dialógus utal mind Kant ismeretelméletére („megdöntötte mind az öt bizonyítékot”), mind etikájára („ő maga felállított egy hatodikat.”). Mint köztudomású, Kant szerint az értelem (Verstand, разум) határain belül Isten léte nem bizonyítható. Etikája (amely abszolút és formális etika) ugyanakkor feltételezi a transzcendencia létét a gyakorlati használatú tiszta ész (Vernunft) hatáskörébe utalva (ez a szövegben a hatodik bizonyíték, a kategorikus imperatívusz). Kant így látja csak biztosítva a legfőbb jó objektívitasát.

A mű felütésében, Woland Földre érkezését követő percekben hangzik el e párbeszéd Kantról, hogy azután a motívumok láncolata induljon ki e szövegrészből, átjárva az egész művet, visszautalva minduntalan a kanti abszolút etika érvényességére. Ilyen utalás mindjárt a harmadik fejezet, amely a hatodik bizonyítékhoz egy hetediket is hozzákapcsol: Wolandét. Ez a bosszú és leszámolás kezdete, Berlioz feje vétele, amelyet a következő három napban a megtorlások groteszk-komikus forgataga követ. Mindenkit elér Woland büntetése, aki vétett a hatodik bizonyíték, a kategorikus imperativus ellen, és a hatalom szolgálatába szegődött. Meigel bárót szívlövés éri, Bengalszkijnak is feje vétetik, Ivanuska, Boszój, az öntevékeny énekkar az idegklinikára kerülnek, Andrej Szokov, a büfés májrákban hal meg. Többeket elrepítenek (Alojzij Mogarics, Lihogyev), sokakat letartóztatnak, az 50. számú lakás, a diplomata

bolt, a TÖMEGÍR és az arbatí kis alagsori lakás a tűz martaléka lesz stb. A travesztikus és fergeteges Dies Irae karmestere Woland, szárnysegédei, Behemót, Azazello, Abadona, Hella és Korovjov. Mindez azt bizonyítja, hogy Bulgakov Woland alakjában rehabilitálja a törvény etikáját, és mindenekelőtt annak modern atyját, Kantot, mert éppen olyan etikára van szükség, amely abszolútnak és objektívnek tételezi az etikai törvényt egy olyan hatalommal szemben, amely félretolja azt.

Bulgakov axiológiájának éppen az lesz a legsajátosabb, legeredetibb vonása, hogy a két Evangélium és a két Megváltó (Woland és Jesua) oppozíciója nem a jó és a rossz, Isten és a Gonosz szembenállása, nem a gnosztikusok és manicheusok isten-ördög dualizmusa, hanem a Fény és Árnyéké (Bulgakov i.m. 29. fejezet), a Megbocsátásé és a Büntetésé, a bergyajevi és a kanti morálfilozófiáé. Viszonyukat az ellentétén túl a lényegi azonosság határozza meg, amennyiben mindkettő az Igazság és az Értékek érvényességének szolgálatában áll. Jesua és a megbocsátása csak a tisztákra és büntől megtisztultakra érvényes, Woland büntetése pedig azokra sújt le, akik nem érdemelnek bűnbocsánatot. Nincs közöttük harc, csak elkülönülés, és nem is teljesen egyenrangúak. A bulgakovi értékhierchia élén ugyanis Jesua áll, Woland valamivel alatta, de nem alárendelve neki (gondoljunk arra, hogyan rendezik el a Mester és asszonya sorsát: Jesua követet küld Wolandhoz és megkéri, hogy vezesse el őket az örök nyugalom birodalmába. 29. fejezet).

Így bontakozik ki előttünk, Jesua és Woland viszonyát vizsgálva a bulgakovi axiológia harmadik tényezője, a kantival szorosán összefüggő dantei etika és kozmológia szerepe a műben. A megváltás és a büntetés együtt tételezése ugyanis nem más, mint a Pokoltól a Paradicsomig terjedő etikai világrend, a törvény újra érvényesítése.

5. (A dantei kozmológia etikai vonatkozásai a regényben). A Mester és Margarita kozmológiája rendkívül összetett, csak utalnék a szkovorodai három létszintre, a florenszkiji „geometriára”, azaz a „negyedik” dimenzióra (a Sátán bálja egy moszkvai lakásban az éjfélkor megállt időben), a dualitás számos formájára, a Kezdet és Vég pólusai között megrajzolt világmodellre stb. Mindebben csupán egy elem a dantei kozmosz evokatív megjelenése, amelynek mi most csak az etikai aspektusát világítjuk meg.

A dantei Paradicsommal azonosítható az a világ, ahol Jesua transzcendens alakváltozata létezik, és ahová nem nyerünk betekintést. Innen üzen Jesua Levi Mátéval Wolandnak a 29. fejezetben. Ide indul Pilátus hosszú vezeklése után a 32. részben a holdsugáron. Ez az értékhierarchia legmagasabb pontja, ez a fény, a szeretet, a megbocsátás és a kreativitás etikájának létköre. A dantei Purgatórium hegyével az a sziklás fennsík azonosítható, ahol Pilátus kétezer évig vezekelt. Itt találkozik a 32. fejezetben a Mester a regénye hőisével, és bocsátja el őt a holdsugáron a fény és Jesua, vagyis a Megbocsátás felé. Pilátus sorsának elrendezése után a Mester és Margarita hazája, az örök nyugalom hona következik, amit azonosíthatunk Dante Földi Paradicsomával. Az Édenkert az Isteni Színjátékban is a Purgatórium hegyén áll. A dantei világmodell utolsó két szférája, a Föld és a Pokol, már jelentősen átértelmeződik Bulgakovnál. A Föld

két tér-idő dimenzióban jelenik meg a regényben: Jeruzsálemben és Moszkvában, egymástól kétezer évnnyire, és a Kezdetet és a Véget jelképezik (Danténál Jeruzsálem és Firenze). A Pokolnak több alakváltozata is van: a Sátán bálja, ahol Woland ítélkezik Meigel báró és Berlioz felett. A TÖMEGÍR bálja ennek a paródiája, ahol a frakkos Arcsibald Arcsibaldovics, az ördög-hasonmás az úr. Az igazi Pokol azonban nem más, mint maga a Föld, amely a regény jelenében az Antikrisztus, a Nagy Inkvizítor Ország. Bulgakov kozmológiájában a Gonosz nem transzcendens erő, hanem maga az abszolúttá, majd totálissá váló földi hatalom, amely Tiberius császár pestistől eltorzult arcától vezet a regény jelenéig, Berlioz és hasonmásainak világáig. A Pokol tehát nem Woland birodalma, ő csak látogató itt (a Látogató a gnózis egyik kulcsfogalma). Igazi birodalmáról, a Sötétségről nem tudunk semmit. Csupán sejthetjük, hogy Bulgakov itt is a mítoszlelejtés eszközével élt és a misztikusok írásainak mozaikjaiból és saját mítoszeremtő fantáziájából van összerakva (pl.:Böhme Ungrundja, amelyből minden akarát, minden kreativitás és minden szabadság születik, ahonnan a fény és a sötétség is származik, vagy a gnosztikusok stb.)

Szükségszerű, hogy a dantei és a bulgakovi kozmológia éppen a Pokol értelmezésében tér el egymástól, hiszen Woland, mint láttuk, nem a Sátán. Ahol ő megjelenik, ott van a Büntetés, az Ítékezés, a Bosszú.

6. (A címszereplők sorsának háromféle zárlata és az értékek hierarchiája)

A Jesua-Woland oppozíció és a regény axiológiájának jobb megértése céljából azonban még meg kell vizsgálnunk a regény zárlatát, pontosabban a két címszereplő sorsának többértelmű lezárását.

A regényt úgy formálta meg Bulgakov, hogy a Második könyv teljes egészében kétféleképpen dekódolható. Az egyik kézenfekvő értelmezés, hogy Margarita valóban találkozik Azazellóval a parkban, bekeni magát a csodakenőccsel és boszorkánnyá változik. Vele együtt átlépünk a fantasztikum világába, és hitelesnek fogadjuk el az ezután történeteket, a Sátán bálját, a kézirat főnixként történő feltámadását, az arbati lakásban újra együtt élő szerelmeseket. A másik, nem kevésbé hiteles interpretáció, hogy mindez a magára maradt Margarita látomása, amely a francia zeneszerző, Hector Berlioz Fantasztikus szimfóniájának parafrázisa.

E két lehetséges értelmezésnek megfelelően a főhősök sorsa is két eltérő zárlattal ér véget. Ha csupán látomás mindez, akkor egymást soha viszont nem látva hal meg a két szerelmes: a Mester a szanatóriumban (ahogy erről Ivan értesül is az ápolónőtől), Margarita pedig a férjével közös lakásban, magányosan és kétségbeesetten. Ha a fantasztikum síkján történeteket fogadjuk el hitelesnek, akkor az arbati kis alagsori lakásban együtt halnak meg Azazello borától és kelnek új életre, hogy azután Wolanddal együtt örökre elhagyják a Földet, és elnyerjék az örök nyugalom jutalmát szenvedéseikért.

A regény etikai szerkezete szempontjából a második variáció az igazán enigmatikus. Miért nem emelkedhet a címszereplő pár a fény birodalmába, ahová még az olyan bűnösök is eljutnak, mint a gyerekgyilkos Frida vagy a Jesuát halálba küldő Pilátus? Milyen igazság, milyen értékrend működik itt,

hogy a hatalomtól szenvedők, a Jesua tanítását hitelesen megidéző, emiatt üldöztetést szenvedő Mester, nem érdemlik meg a fényt?

A regénynek ez a mozzanata szinte minden kutatót megihletett, így számos értékes és érdekes értelmezés született ennek az ellentmondásnak a feloldására. Ezekre most nem térhetünk ki. Ehelyett közelítsük meg a problémát a regény értékszerkezete felől. Induljunk ki abból a kérdésből, hogy miért van szükség két Megváltóra ahhoz, hogy a pár sorsát elrendezzék? Miért üzen Jesua Wolandnak, miért nem ő maga cselekszik? Miért van szüksége az Árnyak Fejedelmének külső útmutatásra?

Ezek a kérdések valóban elvezethetnek a megoldáshoz, pontosabban, egy lehetséges értelmezéshez. Ugyanis az az idilli kert, ahova Jesua kérésére Woland a Mestert és asszonyát vezeti, és amely a művészet, a tudomány és a természet legjobb harmóniáját kínálja a Purgatórium hegye tetején, éppen Woland és Jesua, a fény és a sötétség birodalmának határán áll, egén a két jelképpel: a Holddal és a Hajnal fényével. A pár sorsa itt ér véget. Nem követhetik sem Wolandot, sem Jesuához nem emelkedhetnek. Wolanddal Azazello, Behemót, Korovjov és Hella tarthatnak, akik mindvégig a Bosszú komédiájának játékmesterei voltak. A Fénybe pedig azok emelkednek, akik egyértelműen a megbocsátástól várták a Megváltásukat: Pilátus és Frida. Nem úgy a Mester és Margarita. Ők mindvégig két urat szolgáltak a Bosszút és a Megbocsátást. A Mester gyűlöletet érzett és bosszúra vágyott Latunszkij, Berlioz és az egész szovjet költészet iránt (13. fejezet), boldogan gyűjtja fel a kis arbati házat (30. fejezet), de ugyanolyan boldogan gyakorolja a megbocsátást is Jesua nevében, amikor elbocsátja regénye hőst, Pilátust a fény felé (32. fejezet). Margarita hasonlóan érez. Fúriaként dülja fel Latunszkij, a kritikus lakását (21. fejezet), vadmacskaként esik neki Alojzij Mogarics képének (24. fejezet), aki a Mestert feljelentette, de megvigasztal egy ijedt kisfiút (21. fejezet), megbocsát a gyermekgyilkos, szenvedő Fridának (24. fejezet). Vagyis mégsem lehet két „Megváltót” egyszerre szolgálni?

Úgy tűnik, nem: Bulgakov axiológiájában Jesua a legfőbb érték, aki nem őt követi, nem üdvözülhet, akárcsak az evangéliumokban, Dante értékrendszerében és a skolasztikusoknál.

Vagy mégsem ez Bulgakov utolsó szava? A regény zárlata azt sugallja, hogy lehetséges egy másik végkifejlet is. A regénybeli végső látomás szerint ugyanis, amely Ivan Hontalan előtt jelenik meg az Epilógus utolsó oldalán, előbb felvillan Pilátus történetének a vége, a megérkezés Jesuához. Ivannal együtt látjuk, amint a holdsugáron sétálnak ketten, és Jesua arról biztosítja a sokat szenvedett helytartót, hogy a kivégzés sosem történt meg. Majd megpillantjuk a Mester és Margarita sorsának utolsó állomását is. Eszerint az édenkerti örök nyugalom nem jelenti a sorsuk végső lezárását, hanem ők is elnyerik a jogot, hogy elindulhassanak a fény felé. („*Ivan repesve néz fel rá, tekintetét fűrkészi, de az asszony hátrál, egyre távolodik, és társával együtt megy a hold felé.*” Bulgakov i.m. Epilógus, utolsó oldal)

Eszerint a gyűlöletért és a bosszúvágyért vezekelniük kell. Az ő Purgatóriumuk is személyre szabott, mint Pilátusé volt (a kősvatag). Ők a bűnbeesés előtti állapotba térhetnek vissza vezekelni, egy hozzájuk illő

Édenkertbe, amely a természet, a tudomány és művészet harmóniáját megvalósítva ad enyhülést a hatalomtól üldözött párnak, míg el nem nyerik a feloldozást.

7. (A bulgakovi értékhierarchia. Egyértelműség – többértelműség. Konklúzió) A Mester és Margarita etikai szerkezetének lényegi többértelműsége abban áll, hogy bár az értékrendszer csúcán Jesua, a szeretet, a kreativitás és a megbocsátás áll, Bulgakov visszaállítja jogaiba Woland alakján keresztül a törvény kényszerítő erejét is. Erre őt a századfordulótól eltérő léthelyzet vezeti, amely átrajzolja az individuum elé tornyosuló etikai és létproblémákat. Így lesz a paradoxon többszörös, hiszen nyitott marad a Jesua képviselte értékek földi sorsa, nyitott, hogy vajon nem a bosszú-e az, amely a szeretetnek érvényt szerezhet a Földön, nyitott, hogy megbocsáttatik-e a meg nem bocsátás. Ezt a feloldani nem szándékozott többszörös ambivalenciát jeleníti meg a két címszereplő sorsának háromféle zárlata, megváltásának kettős kifejelete.

Abban azonban nincs többértelműség, hogy a legfőbb Gonosz a hatalom. Megtestesítői, kiszolgálói, a Tiberiusok, Júdások, Berliozok, Meigel bárók számára nincs megváltás.

8. (Összegezés, etika és esztétika összefüggései a regényben) Visszatekintve gondolatmenetünkre A Mester és Margarita értékszerkezetét vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy Bulgakov radikálisan átértelmezi a századforduló, a századelő nietzschei-bergyajevi morálfilozófiáját, és visszatér az erkölcsi törvény, a kanti kategorikus imperativus érvényéhez, miközben az emancipatorikus etikákat is érvényben hagyja. Bulgakovnak ez a kettőssége nem konzervativizmusból fakad. Erre kényszeríti a modern történelem új jelensége, a totalitarizmus, és azoknak az európai értékeknek a védelme, amelyek éppen ennek következtében kerülnek veszélybe.

A bulgakovi etika számos ponton érintkezik a bergyajevi paradox etikával. Az általa megformált Jézus-figura egyesíti magában a kreativitás eszméjét a megbocsátás etikájával. Igazi Übermensch, aki túl lépve jón s rosszon, Isten Országának jelképe lesz, amely bergyajevi módon a szépséget is magában foglalja. Moszkva és a totális hatalom pedig azonosítható az átértelmezett bergyajevi Antikrisztus, illetve a Nagy Inkvizítor Országával, a teokrácia birodalmával.

Bulgakov axiológiájának legsajátosabb vonása a Jesua-Woland kettősség. Alakjukban nem a Jó és a Rossz áll szemben egymással, hanem a Törvény és a Megbocsátás, a Bosszú és a Szeretet. A Törvény és a Bosszú a szeretet szolgálatában áll, hogy a Gonosztól, a korlátatlan földi hatalomtól védje az értékeket. A bulgakovi axiológia alapparadoxona tehát az, hogy kettős gyökerű. Egyrészt áll egy Nietzsche utáni anarchoid keresztény nyitott etikából, másrészt egy zárt, skolasztikus értékrendszerből. Ez a paradoxitás okozza, hogy végső soron nincs ellentét a mű nyitott esztétikai és részben zárt etikai struktúrája között. Jól megférnek benne a duális, triális szerkezetek a labirintusszerű építkezéssel, a többértelműséggel, az enigmával és a szövegalkotás számos más eszközével.

VÁLOGATOTT IRODALOM:

- Andrew, B. (1987) *Between two worlds*. A critical introduction to the Master and Margarita. Oxford.
- Bulgakov, M. (1990) *A Mester és Margarita* Európa Kiadó, Budapest.
- (1988) Булгаков, М. *Мастер и Маргарита*. Москва, Художественная Литература.
- Bergyajev, Ny. (1916) Бердяев Н. *Смысль творчества*. Опыт оправдания человека. YMCA-Press, Paris, 1985.
- (1930) *Из этюдов о Я. Бёме учение об Унгрунде*. In: Путь 20., 21.
- (1931) *О назначении человека*. Опыт парадоксальной этики. Angol fordítás: *The Destiny of Man*. Geoffrey Bles. London, 1959.
- (1959) *Истоки и мысль русского коммунизма*. Magyarul: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Kiadó, Budapest, 1989.
- Böhme, J. (1938) *Jakob Böhmes Schriften*. Insel-Verlag, Leipzig.
- Dante A. (1972) *Isteni Színjáték*, Helikon, Budapest.
- Edwards, T. R. N. (1982) *Three Russian Writers*. Cambridge.
- Florenszkij, P. Флорэский: *Мнимости в геометрии*. Praha.
- Gaszparov, V. (1978) Гаспаров, В: *Из наблюдений над мотивной структурой романа М.А. Булгакова „Мастер и Маргарита”*. Slavica Hierosolymitana, Vol. III. pp. 198-251. Részletek magyarul: Medvetánc 1988. 1. 69-90.l.
- Kant, I. (1922) *A gyakorlati ész kritikája*. Franklin Társulat, Budapest.
- (1974) *A vallás a puszta ész határain belül*. In: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Gondolat.
- Mahlov, E. N. (1975) *Bulgakov's Master and Margarita*. The text as a cypher. New York.
- Nietzsche, F. (1972) *A morál genealógiája*. In: *Válogatott írásai*. Gondolat.
- Renan, E. (1921) *Jézus*. Tevan.

- Spira Veronika (1988) *A Mester és Margarita műfaja*. In: Műhely 6. 11-18.l.
- (1989) *Bulgakov A Mester és Margarita c. regényének multidiszciplináris értelmezése*. Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1989.
- (1990) *A vezérmotívumok és szimbolikussá emelt valóságélemek szerepe Bulgakov A Mester és Margarita című regényében*. In: Filológiai Közlöny 1990./ 3-4. 117-136.
- (1990) *Hermeneutikai elemzés*. Bulgakov: A Mester és Margarita. In: Műelemzés, műértés. Szerk.: Sipos Lajos. Medicina, Budapest.
- Szkovoroda, G. Sz. (1973) Сковорода, Г. С.: *Сочинения в двух томах*. Moszkva.